GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

માનગઢમાં ગોવિંદ ગુરુ નું પ્રદાન

પ્રો. ડૉ. અમિતભાઈ પુનમભાઈ માછી

અધ્યાપક સહાયક, ઇતિહાસ વિભાગ, મહિલા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા

સારાંશ

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના ઇતિહાસમાં આદિવાસી સમાજના યોગદાનને લાંબા સમય સુધી પૂરતું સ્થાન મળ્યું નહોતું. તેમ છતાં રાજસ્થાન અને ગુજરાતની સરહદે આવેલ માનગઢ ડુંગર પર ગોવિંદ ગુરુના નેતૃત્વ હેઠળ થયેલી જાગૃતિ અને સંઘર્ષે આદિવાસી ઇતિહાસમાં એક નવી દિશા આપી હતી. ગોવિંદ ગુરુએ ભીલ અને અન્ય આદિવાસી સમાજમાં વ્યાપેલી અંધશ્રદ્ધા, વ્યસન, સામાજિક કુરીતિઓ અને અસંગઠિત જીવનશૈલી સામે સુધારાત્મક અભિયાન ચલાવ્યું. તેમણે ભગત ચળવળ દ્વારા સત્ય, અહિંસા, સદાચાર, પરિશ્રમ, સ્વચ્છતા અને સામાજિક એકતાનો સંદેશ આપ્યો. આ ચળવળે આદિવાસીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, આત્મસન્માન અને સામાજિક જવાબદારીની ભાવના વિકસાવી.

માનગઢ ગોવિંદ ગુરુની પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું હતું, જ્યાં હજારો આદિવાસીઓ એકત્રિત થઈ પોતાના અધિકારો અને સ્વાભિમાન માટે સંગઠિત થયા હતા. તેમણે અન્યાયી કરવેરા, શોષણ અને બ્રિટિશ શાસન સામે શાંતિપૂર્ણ વિરોધનો માર્ગ અપનાવ્યો. પરિણામે 17 November 1913ના રોજ માનગઢ ખાતે થયેલા સશસ્ત્ર હુમલામાં અનેક નિર્દોષ આદિવાસીઓ શહીદ થયા. આ ઘટના ભારતીય ઇતિહાસમાં માનગઢ હત્યાકાંડ તરીકે જાણીતી છે અને તેને આદિવાસી જલિયાંવાલા બાગ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં ગોવિંદ ગુરુના જીવન, ભગત ચળવળ, માનગઢના ઐતિહાસિક મહત્વ, સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણા, રાજકીય જાગૃતિ તેમજ આદિવાસી સમાજના સર્વાંગી વિકાસમાં તેમના પ્રદાનનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સાથે જ તેમના વિચારોની આજના સમયમાં પણ રહેલી પ્રાસંગિકતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોવિંદ ગુરુ માત્ર ધાર્મિક નેતા ન હતા, પરંતુ આદિવાસી સમાજના સામાજિક સુધારક, સંગઠનકાર અને સ્વાભિમાનના પ્રેરક પુરુષ તરીકે તેમનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે.

મુખ્ય શબ્દો: ગોવિંદ ગુરુ, માનગઢ, ભગત ચળવળ, ભીલ સમાજ, આદિવાસી જાગૃતિ, સામાજિક સુધારણા, ધાર્મિક સુધારણા, માનગઢ હત્યાકાંડ, આદિવાસી સ્વાભિમાન, બ્રિટિશ શાસન.

1. પ્રસ્તાવના

ભારતનો ઇતિહાસ માત્ર રાજાઓ, સામ્રાજ્યો અને મોટા રાજકીય આંદોલનોનો ઇતિહાસ નથી. આ દેશના વિકાસમાં સામાન્ય લોકો, ખેડૂતો, શ્રમિકો અને આદિવાસી સમાજનું પણ મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહેલું છે. આદિવાસી સમાજે પોતાના જળ, જંગલ અને જમીનની સુરક્ષા માટે સમયાંતરે અનેક સંઘર્ષો કર્યા છે. તેમ છતાં તેમના યોગદાનને મુખ્ય ઇતિહાસમાં હંમેશા યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી.

ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશના સરહદી વિસ્તારોમાં વસતા ભીલ સહિતના આદિવાસી સમાજનું જીવન લાંબા સમય સુધી ગરીબી, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, વ્યસનો અને સામાજિક શોષણથી ઘેરાયેલું હતું. બ્રિટિશ શાસન તેમજ દેશી રજવાડાઓ દ્વારા વસૂલવામાં આવતા ભારે કર,

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

બેગાર પ્રથા અને અન્યાયી વ્યવસ્થાઓના કારણે તેમની જીવનપરિસ્થિતિ વધુ કઠિન બની હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ગોવિંદ ગુરુએ આદિવાસી સમાજમાં નવી ચેતના જગાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

ગોવિંદ ગુરુએ સમાજસુધારણાને પોતાના કાર્યનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. તેમણે લોકોમાં સત્ય, પરિશ્રમ, સદાચાર, સ્વચ્છતા, નશામુક્તિ અને એકતાનો સંદેશ ફેલાવ્યો. તેમના પ્રયત્નોથી હજારો આદિવાસીઓ ભગત ચળવળ સાથે જોડાયા અને સામાજિક પરિવર્તનની દિશામાં આગળ વધ્યા. આ ચળવળે માત્ર ધાર્મિક સુધારણા સુધી પોતાને મર્યાદિત રાખી નહોતી, પરંતુ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જાગૃતિનું પણ કાર્ય કર્યું.

માનગઢ ડુંગર આ સમગ્ર ચળવળનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. અહીં યોજાતા ધાર્મિક અને સામાજિક મેળાવડાઓ દ્વારા ગોવિંદ ગુરુએ લોકોમાં સંગઠનશક્તિ અને સ્વાભિમાનની ભાવના વિકસાવી. જ્યારે આ સંગઠન બ્રિટિશ શાસન અને દેશી રજવાડાઓ માટે પડકારરૂપ બન્યું ત્યારે 17 November 1913ના રોજ માનગઢ ખાતે નિર્દોષ આદિવાસીઓ પર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. આ ઘટનાએ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષમાં આદિવાસી બલિદાનનો એક કરુણ પરંતુ ગૌરવપૂર્ણ અધ્યાય ઉમેર્યો.

આજના સમયમાં માનગઢ માત્ર ઐતિહાસિક સ્થળ નથી, પરંતુ આદિવાસી ગૌરવ, સ્વાભિમાન, સામાજિક સમાનતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું પ્રતીક છે. ગોવિંદ ગુરુના વિચારો આજે પણ નશામુક્તિ, શિક્ષણ, સામાજિક એકતા અને માનવ મૂલ્યો માટે પ્રેરણારૂપ છે. તેથી તેમના પ્રદાનનો અભ્યાસ માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં, પરંતુ આધુનિક સમાજના વિકાસ માટે પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

2. ગોવિંદ ગુરુનું જીવન અને કાર્ય

ગોવિંદ ગુરુ ભારતના આદિવાસી સમાજના મહાન સમાજસુધારક, આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક અને લોકજાગૃતિના પ્રેરક પુરુષ હતા. તેમણે પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન ભીલ અને અન્ય આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણ, નૈતિકતા, સ્વાભિમાન અને સંગઠનની ભાવના વિકસાવવા માટે અવિરત કાર્ય કર્યું. તેમનું જીવન માત્ર ધાર્મિક ઉપદેશ પૂરતું મર્યાદિત નહોતું, પરંતુ સામાજિક સુધારણા, આર્થિક સશક્તિકરણ અને અન્યાય સામેના સંગઠિત સંઘર્ષ સાથે પણ ગાઢ રીતે જોડાયેલું હતું. તેથી ગોવિંદ ગુરુને આદિવાસી પુનર્જાગરણના અગ્રણી નેતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગોવિંદ ગુરુનો જન્મ 20 ડીસેમ્બર 1858ના રોજ આજના રાજસ્થાન રાજ્યના ડુંગરપુર જિલ્લાના બાંસિયા ગામમાં થયો હતો. બાળપણથી જ તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિ, સરળ જીવન અને સમાજસેવામાં રસ ધરાવતા હતા. વિવિધ સંતો અને ધાર્મિક વિદ્વાનોના સંપર્કથી તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ, વેદાંત અને નૈતિક જીવનના મૂલ્યોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેમણે પોતાના જીવનમાં સત્ય, પરિશ્રમ, કરુણા અને માનવસેવાને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું.

તે સમયના ભીલ અને અન્ય આદિવાસી વિસ્તારોમાં ગરીબી, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, દારૂનું વ્યસન, માંસાહાર, આંતરિક વિખવાદ અને સામાજિક કુરીતિઓનું પ્રમાણ વધારે હતું. સાથે સાથે બ્રિટિશ શાસન અને દેશી રજવાડાઓ દ્વારા વસૂલવામાં આવતા ભારે કર, બેગાર પ્રથા અને શોષણના કારણે આદિવાસી સમાજ અત્યંત પીડિત હતો. ગોવિંદ ગુરુએ આ પરિસ્થિતિનો નજીકથી

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

અભ્યાસ કર્યો અને સમજ્યું કે સમાજનો સાચો વિકાસ માત્ર રાજકીય પરિવર્તનથી નહીં પરંતુ સામાજિક અને નૈતિક સુધારણાથી શક્ય બને છે.

આ વિચારના આધારે તેમણે આદિવાસી વિસ્તારોમાં સતત પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ગામેગામ જઈ તેમણે લોકોને દારૂ, જુગાર, ચોરી, હિંસા અને અંધશ્રદ્ધાથી દૂર રહેવા સમજાવ્યા. તેમણે સ્વચ્છ જીવન, નિયમિત શ્રમ, પારિવારિક એકતા અને સદાચારનું મહત્વ સમજાવ્યું. તેમના ઉપદેશોની અસરથી હજારો લોકો વ્યસનોનો ત્યાગ કરીને નવા જીવનમાર્ગ તરફ આગળ વધ્યા.

ગોવિંદ ગુરુએ પોતાના અનુયાયીઓને ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ સાથે માનવસેવાને પણ સમાન મહત્વ આપવાનું શીખવ્યું. તેમના મતે સાચો ધર્મ તે જ છે, જે વ્યક્તિને સત્યવાદી, પ્રામાણિક, પરિશ્રમી અને સમાજહિત માટે કાર્યશીલ બનાવે. આ કારણે તેમણે ધાર્મિક જીવનને સામાજિક જવાબદારી સાથે જોડવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો.

ગોવિંદ ગુરુના કાર્યનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર માનગઢ ડુંગર બન્યું. અહીં તેઓ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે ધાર્મિક સભાઓ, સત્સંગ અને સામાજિક ચર્ચાઓનું આયોજન કરતા હતા. માનગઢ ધીમે ધીમે આદિવાસી જાગૃતિ અને સંગઠનનું પ્રતિક બની ગયું. અહીં હજારો ભીલ અને અન્ય આદિવાસીઓ ભેગા થઈ સમાજસુધારણા, નૈતિક જીવન અને અન્યાય સામે એકતા જાળવવાની પ્રતિજ્ઞા લેતા હતા.

ગોવિંદ ગુરુના વધતા પ્રભાવથી બ્રિટિશ શાસન અને કેટલાક દેશી રજવાડાઓ ચિંતિત બન્યા. તેઓને ભય હતો કે આદિવાસી સમાજનું સંગઠન તેમની શોષણકારી નીતિઓ માટે પડકારરૂપ બની શકે છે. પરિણામે 17 નવેમ્બર 1913ના રોજ માનગઢ ડુંગર પર એકત્રિત થયેલા હજારો નિર્દોષ આદિવાસીઓ પર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. આ ઘટનામાં અનેક લોકો શહીદ થયા,

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

પરંતુ ગોવિંદ ગુરુ દ્વારા પ્રગટાવેલી જાગૃતિની જ્યોત બુઝાઈ નહીં. તેમના વિચારો આજે પણ આદિવાસી સમાજ માટે પ્રેરણાસ્રોત છે.

ગોવિંદ ગુરુનું સમગ્ર જીવન એ સાબિત કરે છે કે સાચો સમાજસુધારક માત્ર ઉપદેશ આપતો નથી, પરંતુ પોતાના જીવન દ્વારા સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમણે શિક્ષણ, નૈતિકતા, સંગઠન, સ્વાભિમાન અને સમાનતાના જે મૂલ્યો સ્થાપિત કર્યા, તે આજના સમયમાં પણ એટલાં જ પ્રાસંગિક છે. આ કારણે ગોવિંદ ગુરુનું નામ ભારતીય આદિવાસી ઇતિહાસમાં એક મહાન સમાજસુધારક અને લોકનાયક તરીકે અવિસ્મરણીય બની રહ્યું છે.

2. ગોવિંદ ગુરુનું જીવન અને વ્યક્તિત્વ

ગોવિંદ ગુરુનો જન્મ 20 ડીસેમ્બર 1858ના રોજ આજના રાજસ્થાન રાજ્યના ડુંગરપુર જિલ્લાના બાંસિયા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ બેચરગિરી (અથવા બેચરજી) હતું. બાળપણથી જ તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિ, આધ્યાત્મિક ચિંતન અને સમાજસેવા તરફ આકર્ષાયા હતા. તે સમય દરમિયાન ભીલ અને અન્ય આદિવાસી સમાજ ગરીબી, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, વ્યસનો અને સામાજિક શોષણનો ભોગ બની રહ્યો હતો. ગોવિંદ ગુરુએ આ પરિસ્થિતિને નજીકથી અનુભવી હતી અને સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાનો સંકલ્પ કર્યો.

તેમણે વિવિધ ધાર્મિક ગ્રંથો, સંતોના વિચારો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરીને સમાજમાં નૈતિક જીવનનું મહત્વ સમજાવ્યું. તેઓ માનતા હતા કે કોઈપણ સમાજનો વિકાસ શિક્ષણ, સદાચાર, પરિશ્રમ અને સંગઠન વિના શક્ય નથી. તેથી તેમણે પોતાના સમગ્ર જીવનને આદિવાસી સમાજના ઉત્થાન માટે સમર્પિત કર્યું.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

ગોવિંદ ગુરુ માત્ર ધાર્મિક ઉપદેશક નહોતા, પરંતુ એક દ્રષ્ટા સમાજસુધારક અને પ્રભાવશાળી લોકનેતા હતા. તેમણે ભીલ સમાજને પોતાની ઓળખ, ગૌરવ અને અધિકારો વિશે જાગૃત કર્યો. તેમના ઉપદેશો સરળ ભાષામાં હોવાથી સામાન્ય લોકો તેને સરળતાથી સમજી શકતા હતા. પરિણામે ટૂંકા સમયમાં જ હજારો આદિવાસીઓ તેમના અનુયાયી બન્યા.

ગોવિંદ ગુરુના વ્યક્તિત્વમાં આધ્યાત્મિકતા, સાદગી, નિર્ભયતા અને સમાજપ્રતિની પ્રતિબદ્ધતા જેવા ગુણો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. તેમણે લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ જગાડ્યો અને અન્યાય સામે સંગઠિત થવાની પ્રેરણા આપી. આ કારણે તેઓ આદિવાસી સમાજમાં આજે પણ શ્રદ્ધા અને આદરના પાત્ર તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે.

3. ભગત ચળવળની શરૂઆત અને ઉદ્દેશો

ગોવિંદ ગુરુએ આદિવાસી સમાજના સર્વાંગી વિકાસ માટે ભગત ચળવળની શરૂઆત કરી હતી. આ ચળવળનો મુખ્ય હેતુ માત્ર ધાર્મિક સુધારણા કરવાનો નહોતો, પરંતુ સમગ્ર સમાજમાં નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન લાવવાનો હતો. તે સમયના ભીલ સમાજમાં દારૂનું વ્યસન, માંસાહાર, અંધશ્રદ્ધા, આંતરિક ઝઘડા, અસ્વચ્છતા અને અજ્ઞાન જેવી અનેક સમસ્યાઓ હતી. ગોવિંદ ગુરુએ આ તમામ કુરીતિઓને સમાજના વિકાસમાં અવરોધ માન્યા હતા.

ભગત ચળવળ દ્વારા તેમણે લોકોને દારૂ, જુગાર અને અન્ય વ્યસનોનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રેરિત કર્યા. તેમણે સ્વચ્છ જીવન, સત્ય બોલવું, મહેનત કરવી, ચોરી ન કરવી અને પરિવાર તથા સમાજ પ્રત્યે જવાબદારી નિભાવવી જેવા નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રચાર કર્યો. તેમના મતે સાચો ધર્મ માનવસેવા, સદાચાર અને પરસ્પર પ્રેમમાં રહેલો છે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

આ ચળવળનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું સામાજિક એકતા હતું. ગોવિંદ ગુરુએ ભીલ સમાજને આંતરિક ભેદભાવ છોડીને એક મંચ પર આવવા માટે પ્રેરણા આપી. તેમણે સમજાવ્યું કે સંગઠિત સમાજ જ પોતાના અધિકારોનું રક્ષણ કરી શકે છે. પરિણામે ભીલ સમાજમાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો અને સામૂહિક નિર્ણય લેવાની પરંપરા મજબૂત બની.

ભગત ચળવળે આદિવાસી સમાજમાં આત્મસન્માનની ભાવના વિકસાવી. લોકો પોતાની સંસ્કૃતિ, પરંપરા અને જીવનમૂલ્યો પ્રત્યે વધુ જાગૃત બન્યા. આ ચળવળના કારણે સામાજિક જીવનમાં શિસ્ત, નૈતિકતા અને સહકારની ભાવના વિકસી, જેના દૂરગામી પરિણામો જોવા મળ્યા.

આ રીતે ભગત ચળવળ માત્ર ધાર્મિક આંદોલન ન રહી, પરંતુ આદિવાસી સમાજના સામાજિક પુનર્જાગરણનું શક્તિશાળી માધ્યમ બની.

4. માનગઢનું ઐતિહાસિક મહત્વ

ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સરહદ પર આવેલું માનગઢ ડુંગર ભારતીય આદિવાસી ઇતિહાસનું એક પવિત્ર અને ગૌરવપૂર્ણ સ્થળ છે. ભૌગોલિક રીતે આ સ્થળ પંચમહાલ, ડુંગરપુર અને બાંસવાડા વિસ્તારના આદિવાસી સમાજ માટે કેન્દ્રસ્થાન રહ્યું છે. ગોવિંદ ગુરુએ આ સ્થળને માત્ર ધાર્મિક ઉપાસનાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું નહોતું, પરંતુ સામાજિક સંગઠન અને જનજાગૃતિનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું.

માનગઢ પર ગોવિંદ ગુરુએ પવિત્ર ધૂણી સ્થાપી હતી. અહીં વિવિધ વિસ્તારોમાંથી ભીલ અને અન્ય આદિવાસી સમાજના લોકો નિયમિત રીતે એકત્ર થતા હતા. આ સભાઓમાં ધાર્મિક

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

પ્રવચનો સાથે સમાજસુધારણા, શિક્ષણ, સ્વચ્છતા, વ્યસનમુક્તિ, પરસ્પર સહકાર અને અન્યાય સામે એકતાથી ઉભા રહેવાના સંદેશો આપવામાં આવતા હતા.

સમય જતાં માનગઢ આદિવાસી સમાજની એકતાનું પ્રતીક બની ગયું. ગોવિંદ ગુરુના નેતૃત્વ હેઠળ હજારો લોકો અહીં ભેગા થતા હોવાથી બ્રિટિશ શાસકો અને દેશી રજવાડાઓમાં ચિંતા ફેલાઈ. તેમને ભય હતો કે આ સંગઠન તેમના શાસન માટે પડકારરૂપ બની શકે છે.

17 નવેમ્બર 1913ના રોજ માનગઢ ડુંગર પર મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયેલા નિઃશસ્ત્ર આદિવાસીઓ પર બ્રિટિશ સેના અને કેટલાક દેશી રજવાડાઓની સંયુક્ત સેનાએ ગોળીબાર કર્યો. આ ઘટનામાં અનેક નિર્દોષ આદિવાસીઓ શહીદ થયા. આ ઘટના ભારતીય ઇતિહાસમાં માનગઢ હત્યાકાંડ તરીકે જાણીતી છે. અનેક ઇતિહાસકારો તેને જલિયાંવાલા બાગ પહેલાં બનેલા સૌથી મોટા આદિવાસી નરસંહાર તરીકે ગણાવે છે.

આજે માનગઢ ડુંગર આદિવાસી ગૌરવ, સ્વાભિમાન, બલિદાન અને સ્વાતંત્ર્ય ચેતનાનું પ્રતીક બની ગયું છે. અહીં સ્થાપિત સ્મારક શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરે છે અને નવી પેઢીને સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયના મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રેરણા આપે છે.

5. માનગઢમાં ગોવિંદ ગુરુનું સામાજિક પ્રદાન

ગોવિંદ ગુરુનું સૌથી મોટું પ્રદાન આદિવાસી સમાજમાં સામાજિક જાગૃતિ લાવવાનું હતું. તેમના સમયગાળામાં ભીલ અને અન્ય આદિવાસી સમાજ ગરીબી, અજ્ઞાન, વ્યસનો, અંધશ્રદ્ધા અને શોષણથી પીડાતો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ગોવિંદ ગુરુએ સમાજને નવી દિશા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે સમજાવ્યું કે કોઈપણ સમાજનો વિકાસ ત્યારે જ શક્ય બને છે જ્યારે લોકો શિક્ષિત, સંગઠિત અને નૈતિક જીવન જીવતા હોય.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

ગોવિંદ ગુરુએ દારૂ, જુગાર, ચોરી, હિંસા અને અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કર્યો. તેમણે લોકોને પરિશ્રમ કરીને જીવનનિર્વાહ કરવાની પ્રેરણા આપી. તેમના મતે વ્યસનમુક્ત અને શિસ્તબદ્ધ જીવન વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેના વિકાસ માટે આવશ્યક છે. તેથી ભગત ચળવળના અનુયાયીઓ માટે કેટલાક નૈતિક નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા, જેના પાલનથી સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન જોવા મળ્યું.

તેમણે આદિવાસી સમાજમાં સ્ત્રીઓને પણ માન-સન્માન આપવાની પ્રેરણા આપી. પરિવારજીવનમાં પરસ્પર સહયોગ, સ્વચ્છતા અને સદાચારનું મહત્વ સમજાવ્યું. પરિણામે સમાજમાં કુટુંબવ્યવસ્થા વધુ મજબૂત બની અને સામાજિક એકતા વિકસી.

ગોવિંદ ગુરુના પ્રયત્નોથી ભીલ સમાજમાં આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ થયો. લોકો પોતાને સમાજના નબળા વર્ગ તરીકે નહીં પરંતુ પોતાના અધિકારો ધરાવતા નાગરિક તરીકે જોવા લાગ્યા. આ જાગૃતિએ આગળ જતાં આદિવાસી સમાજને અન્યાય સામે સંગઠિત થવાની શક્તિ આપી.

6. ધાર્મિક સુધારણા અને નૈતિક જાગૃતિ

ગોવિંદ ગુરુએ ધાર્મિક સુધારણાને સમાજસુધારણાનું આધારસ્તંભ માન્યો હતો. તેઓ માનતા હતા કે સાચો ધર્મ માત્ર ધાર્મિક વિધિઓ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ સત્ય, કરુણા, સદાચાર અને માનવસેવાના આચરણમાં રહેલો છે. આ વિચારને આધારે તેમણે ભગત સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી.

ભગત ચળવળના અનુયાયીઓને દૈનિક પ્રાર્થના, સત્યવચન, સ્વચ્છતા, વ્યસનમુક્તિ અને પરિશ્રમનું પાલન કરવાની પ્રેરણા આપવામાં આવતી હતી. તેમણે પ્રાણીઓની બિનજરૂરી હિંસા,

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

અંધશ્રદ્ધા અને ખર્ચાળ ધાર્મિક વિધિઓનો વિરોધ કર્યો. તેના બદલે સરળ જીવન અને ઉચ્ચ વિચારોને મહત્વ આપ્યું.

ગોવિંદ ગુરુએ માનગઢ ખાતે ધૂણી સ્થાપીને તેને આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર બનાવ્યું. અહીં નિયમિત ધાર્મિક સભાઓ યોજાતી, જેમાં લોકો માત્ર પૂજા માટે જ નહીં પરંતુ સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા અને એકબીજાને સહકાર આપવા માટે પણ ભેગા થતા હતા.

તેમના ધાર્મિક વિચારોનો મુખ્ય હેતુ લોકોમાં નૈતિકતા, શિસ્ત અને જવાબદારીની ભાવના વિકસાવવાનો હતો. આ કારણે ભગત ચળવળ માત્ર ધાર્મિક સંપ્રદાય રહી નહોતી, પરંતુ સામાજિક સુધારણાની અસરકારક ચળવળ તરીકે વિકસી હતી.

7. રાજકીય જાગૃતિ અને ભીલરાજની કલ્પના

ગોવિંદ ગુરુએ આદિવાસી સમાજમાં માત્ર ધાર્મિક અને સામાજિક જાગૃતિ જ નહીં, પરંતુ રાજકીય જાગૃતિ પણ વિકસાવી. તે સમય દરમિયાન બ્રિટિશ શાસન અને દેશી રજવાડાઓ દ્વારા આદિવાસીઓ પર વિવિધ પ્રકારના વેરા, બેગાર પ્રથા અને શોષણ લાદવામાં આવતું હતું. આ પરિસ્થિતિથી લોકોમાં અસંતોષ વધતો હતો.

ગોવિંદ ગુરુએ લોકોને સમજાવ્યું કે અન્યાય સામે મૌન રહેવું યોગ્ય નથી. તેમણે આદિવાસીઓને પોતાના અધિકારો વિશે જાગૃત કર્યા અને સંગઠિત રહીને શાંતિપૂર્ણ રીતે વિરોધ કરવાની પ્રેરણા આપી. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ હજારો ભીલોએ એકતા અને સ્વાભિમાનનો માર્ગ અપનાવ્યો. તેમણે "ભીલરાજ"ની કલ્પના રજૂ કરી. ભીલરાજનો અર્થ કોઈ અલગ રાજ્યની સ્થાપના કરતાં વધુ આદિવાસી સમાજને શોષણમુક્ત, સ્વાભિમાની અને ન્યાયપૂર્ણ જીવન મળે તેવો હતો.

GYANBODH
An International Multidisciplinary
Peer Reviewed Journal

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

તેઓ ઈચ્છતા હતા કે આદિવાસીઓને તેમના પરંપરાગત અધિકારો, જમીન અને જીવન પર કોઈ અન્યાય ન થાય.

આ રાજકીય જાગૃતિના કારણે બ્રિટિશ સરકાર અને દેશી રાજાઓ ચિંતિત બન્યા. તેમને લાગ્યું કે ગોવિંદ ગુરુના નેતૃત્વ હેઠળ આદિવાસીઓનું સંગઠન ભવિષ્યમાં તેમના શાસન માટે પડકાર બની શકે છે. આ ભયના પરિણામે માનગઢ ખાતે થયેલી દુઃખદ ઘટના સર્જાઈ.

8. 1913નું માનગઢ આંદોલન અને હત્યાકાંડ

વર્ષ 1913 દરમિયાન ગોવિંદ ગુરુના આહ્વાનથી ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશના વિવિધ વિસ્તારોમાંથી હજારો ભીલ અને અન્ય આદિવાસીઓ માનગઢ ડુંગર પર એકત્ર થયા હતા. તેઓ પોતાના ધાર્મિક કાર્યક્રમો ઉપરાંત અન્યાયી કર, બેગાર પ્રથા અને શોષણ સામે સંગઠિત રીતે અવાજ ઉઠાવી રહ્યા હતા.

બ્રિટિશ સરકાર અને કેટલાક દેશી રજવાડાઓએ આ સભાને બળવાના સ્વરૂપમાં જોઈ. તેમણે ગોવિંદ ગુરુ અને તેમના અનુયાયીઓને સ્થળ ખાલી કરવાની ચેતવણી આપી. પરંતુ આદિવાસીઓ પોતાની માંગણીઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓને લઈને ત્યાં જ રહ્યા.

17 નવેમ્બર 1913ના રોજ બ્રિટિશ સૈનિકો અને દેશી રજવાડાઓની સંયુક્ત સેનાએ માનગઢ ડુંગરને ઘેરી લીધો અને નિઃશસ્ત્ર આદિવાસીઓ પર અંધાધૂંધ ગોળીબાર કર્યો. આ હુમલામાં મોટી સંખ્યામાં નિર્દોષ પુરુષો, મહિલાઓ અને બાળકો શહીદ થયા. વિવિધ ઐતિહાસિક સ્રોતોમાં શહીદોની સંખ્યા અંગે અલગ-અલગ મત જોવા મળે છે, પરંતુ આ ઘટના આદિવાસી ઇતિહાસના સૌથી કરુણ નરસંહારોમાંની એક માનવામાં આવે છે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

ગોળીબાર પછી ગોવિંદ ગુરુની ધરપકડ કરવામાં આવી. શરૂઆતમાં તેમને મૃત્યુદંડની સજા ફટકારવામાં આવી હતી, પરંતુ બાદમાં તેને આજીવન કેદમાં બદલવામાં આવી. જેલમુક્તિ પછી પણ તેમણે સમાજસેવાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું.

માનગઢ હત્યાકાંડ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના ઇતિહાસમાં આદિવાસી બલિદાનનું અવિસ્મરણીય પ્રતીક છે. આજે માનગઢ ધામ શહીદોની યાદ અને આદિવાસી ગૌરવનું પવિત્ર સ્મારક બની ગયું છે.

9. ગોવિંદ ગુરુના પ્રદાનનું ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન

ગોવિંદ ગુરુનું પ્રદાન માત્ર એક ધાર્મિક નેતા અથવા સમાજસુધારક તરીકે મર્યાદિત નથી. તેમણે આદિવાસી સમાજમાં જે જાગૃતિ લાવી તે ભારતના સામાજિક અને રાજકીય ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. તેમના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમણે આદિવાસી સમાજને સ્વાભિમાન, સંગઠન અને આત્મનિર્ભરતાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો.

સૌપ્રથમ, ગોવિંદ ગુરુએ ભીલ અને અન્ય આદિવાસી સમાજમાં વ્યાપેલી અંધશ્રદ્ધા, દારૂનું વ્યસન, ચોરી, આંતરિક ઝઘડા અને અન્ય સામાજિક કુરીતિઓ સામે અસરકારક અભિયાન ચલાવ્યું. તેમના ઉપદેશોના પરિણામે હજારો લોકોએ વ્યસનોનો ત્યાગ કરીને શિસ્તબદ્ધ અને નૈતિક જીવન અપનાવ્યું. આ પરિવર્તન માત્ર વ્યક્તિગત જીવન પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું નહોતું, પરંતુ સમગ્ર સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તનનું કારણ બન્યું.

બીજું મહત્વનું પ્રદાન આદિવાસી સમાજમાં એકતાની ભાવના વિકસાવવાનું હતું. તે સમય પહેલાં ભીલ સમાજ વિવિધ નાના જૂથોમાં વિભાજિત હતો. ગોવિંદ ગુરુએ તેમને એક જ ઓળખ

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

હેઠળ સંગઠિત કર્યા. આ સંગઠનના કારણે લોકોમાં સામૂહિક જવાબદારી અને પરસ્પર સહકારની ભાવના વિકસી.

તેમણે શિક્ષણ અને જાગૃતિને સમાજ વિકાસનું મુખ્ય સાધન ગણાવ્યું. જો કે તેમણે ઔપચારિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી નહોતી, પરંતુ પોતાના ઉપદેશો દ્વારા લોકોમાં જ્ઞાનનું મહત્વ સમજાવ્યું. તેમણે અજ્ઞાનને શોષણનું મુખ્ય કારણ ગણાવી લોકોમાં વિચારશક્તિ વિકસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ ગોવિંદ ગુરુનું યોગદાન અત્યંત નોંધપાત્ર છે. તેમણે આદિવાસીઓને પોતાના અધિકારો વિશે જાગૃત કર્યા અને અન્યાય સામે સંગઠિત રીતે અવાજ ઉઠાવવાની પ્રેરણા આપી. આ કારણે બ્રિટિશ સરકાર અને દેશી રજવાડાઓ માટે તેમનું આંદોલન પડકારરૂપ બન્યું.

માનગઢ હત્યાકાંડ પછી પણ ગોવિંદ ગુરુના વિચારો સમાપ્ત થયા નહોતા. તેમના અનુયાયીઓ દ્વારા ભગત ચળવળ આગળ વધતી રહી અને અનેક વિસ્તારોમાં સામાજિક સુધારણાનું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. આજે પણ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશના અનેક આદિવાસી વિસ્તારોમાં ગોવિંદ ગુરુને મહાન સમાજસુધારક અને પ્રેરણાપુરુષ તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે.

આધુનિક સમયમાં માનગઢ ધામને રાષ્ટ્રીય મહત્વનું સ્મારક તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યું છે. આથી ગોવિંદ ગુરુના કાર્યને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવાનો માર્ગ વધુ મજબૂત બન્યો છે. તેમનું જીવન એ દર્શાવે છે કે સામાજિક પરિવર્તન માટે સશસ્ત્ર સંઘર્ષ કરતાં વધુ મહત્વપૂર્ણ લોકોમાં જાગૃતિ, સંગઠન અને આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ છે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

10. ઉપસંહાર

ગોવિંદ ગુરુનું જીવન ભારતીય ઇતિહાસમાં આદિવાસી સમાજના પુનર્જાગરણનું એક ઉજ્જ્વળ પ્રકરણ છે. તેમણે સમાજસુધારણા, ધાર્મિક શુદ્ધિ, નૈતિક મૂલ્યો અને રાજકીય જાગૃતિના આધારે ભીલ તથા અન્ય આદિવાસી સમાજને નવી દિશા આપી. તેમના પ્રયત્નોથી હજારો લોકો વ્યસનમુક્ત બન્યા, સામાજિક એકતા મજબૂત બની અને સ્વાભિમાનની ભાવના વિકસિત થઈ. માનગઢ ડુંગર માત્ર એક ભૌગોલિક સ્થળ નથી, પરંતુ આદિવાસી સમાજના આત્મગૌરવ, સંઘર્ષ અને બલિદાનનું જીવંત પ્રતીક છે. 17 November 1913ના રોજ થયેલો માનગઢ હત્યાકાંડ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ઘટના છે. આ ઘટનાએ એ સ્પષ્ટ કર્યું કે આદિવાસી સમાજે પણ દેશની આઝાદી અને સામાજિક ન્યાય માટે અસાધારણ બલિદાન આપ્યું હતું.

ગોવિંદ ગુરુએ ભગત ચળવળ દ્વારા જે મૂલ્યો સ્થાપિત કર્યા હતા, તે આજે પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે. સત્ય, સદાચાર, પરિશ્રમ, વ્યસનમુક્તિ, સામાજિક સમાનતા અને સંગઠન જેવા તેમના વિચારો આધુનિક સમાજ માટે પણ પ્રેરણારૂપ છે.

આજના સમયમાં ગોવિંદ ગુરુના જીવન અને કાર્ય પર વધુ સંશોધન કરવાની જરૂર છે. શૈક્ષણિક અભ્યાસ, ઐતિહાસિક દસ્તાવેજીકરણ અને લોકસાહિત્યના સંકલન દ્વારા તેમના યોગદાનને વધુ વ્યાપક રીતે રજૂ કરી શકાય. ખાસ કરીને આદિવાસી ઇતિહાસને ભારતના મુખ્ય ઇતિહાસ સાથે સમાન મહત્વ આપવું સમયની માંગ છે.

અંતમાં કહી શકાય કે ગોવિંદ ગુરુ માત્ર આદિવાસી સમાજના નેતા નહોતા, પરંતુ તેઓ સામાજિક ન્યાય, માનવ ગૌરવ અને સ્વાભિમાનના અગ્રદૂત હતા. માનગઢમાં તેમનું પ્રદાન

ભારતીય ઇતિહાસમાં હંમેશા ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન ધરાવશે અને આવનારી પેઢીઓને સદૈવ પ્રેરણા આપતું રહેશે.

સંદર્ભ

1. અંતાણી, કાર્તિક (2023). કચ્છ જીલ્લાના કેટલાક પ્રવાસન સ્થળો. AYUDH: International Peer-Reviewed Refereed Journal. Vol. 14: 68-75
2. ગામીત, સિવાલ. (2009). 'ડુંગરી ભીલ આદિવાસીઓ અને ડૉ. ભગવાનદાસની ભૂમિકા વિશે', સંપા. હસુયાજ્ઞિક, અંબાજીઃ ગુર્જરીટ્રાયબલ ફાઉન્ડેશન
3. ચૌધરી, પિનલબેન (2025). આદિવાસીનો અર્થ અને પારલૌકિક માન્યતાઓ: ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણ. SURABHI: International Peer Reviewed Referred Journal 100(2): 33-36.
4. જોષી, વિમલ. (1964). ગુજરાતના આદિવાસીઓ, અમદાવાદઃ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
5. પટેલ, અંબાલાલ મોતીભાઇ (1998). અમીરગઢ પટ્ટાના આદિવાસી-ગરાસિયાની સામાજિક-આર્થિક તપાસ, અમદાવાદઃ અંબાલાલ પટેલ
6. પરમાર, કુમારપાળ (2022). આદિમાનવના રહેણાંક તરીકે વિશ્વની પ્રાગૈતિહાસિક ગૂફાઓ. Research Guru. 14 (1): 34-44.
7. પરમાર, કુમારપાળ (2022). પૃથ્વિની ઉત્પત્તિ અને ઉંમર_Birth and Age of the Earth. Kasumbo.
8. ચૌધરી, પિનલબેન (2026). ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસામાં આદિવાસીઓનું યોગદાન. Research Genius. Vol. 11, issue 12: 245-248.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 2
March - April: 2026

9. Fuchs, S. (1965). Messianic movements in primitive India. Asian Folklore Studies, 24(1), 11-62.
10. Chattoraj, A. K. (1999, January). The Tana Bhagat movement: An appraisal. In Proceedings of the Indian History Congress (Vol. 60, pp. 639-644). Indian History Congress.
11. Dasgupta, S. (1999). Reordering a World: The Tana Bhagat Movement, 1914-1919. Studies in History, 15(1), 1-41.
12. Kumar, Sanjay. "The Tana Bhagat Movement in Chotanagpur (1914-1920)." In Proceedings of the Indian History Congress, vol. 69, pp. 723-731. Indian History Congress, 2008.

De, D. (2022). Gandhi and Adivasis: Tribal Movements in Eastern India (1914-1948). Routledge